
Павло
Бартусяк

ТУРБУЛЕНТНА РЕКУРСІЯ, або («) Професор Челенджер¹ читає Ніцше біля дельти ріки («)

Портрет папи Інокентія Х Дієго Веласкеса. 1650 рік. Олія, полотно. 140 см × 120 см. Галерея Дорія-Памфілі. Біла ряска з тонким мереживом вкриває коліна понтифіка. Поверх неї малинова атласна сутана. Делікатні складки атласу огортають старечі плечі та руки. На голові червона скуфія. Надлишок червоних тонів, а також золота оправа крісла викликають у спостерігача відчуття тепла. Втім, від підозріло-холодного погляду понтифіка воно згасає.

Етюд Френсиса Бейкона до портрета Інокентія Х Веласкеса. 1953 рік. Олія, *зворотний бік* полотна. 153 см × 118 см. Арт-центр у Де-Мойні. Один із 45-ти етюдів на цю тему, створених англійським художником. «Повернувшись» у 1953 році, папа Інокентій Х стає енергетичним епіцентром полотна. Гіпоцентр — відкритий рот. Понтифік кричить. Згідно з формулою Пауля Клее, «мистецтво не відтворює видиме, а робить видимим» [Klee, 1920: S. 28]. В етюді Бейкона майже нічого не залишається від побаченого Веласкесом. А втім, це той самий Інокентій Х. Тільки тепер він постає як органічне утворення, біологічно функційне, живе, як центр сили. Етюди Бейкона — це *peindre les forces* (малювати сили) [Deleuze, 2002a:

¹ «Professeur Challenger» (первинно герой романів Артура Конан-Дойла) — концептуальний персонаж, залучений Дельозом і Гваттарі до створення і функціонування концепту *стратифікація* (stratification) в третьому розділі «Тисяча плато» [Deleuze, Guattari, 1980].

р. 57], зазначає один із його дослідників Жиль Дельоз. Під білою рясою з тонким мереживом, малиною атласною сутаною, червоною скуфією, Бейкон бачить організм (робить його видимим), а надлишок різноманітних реакцій призводить до вибуху — крику.

У 1823 році німецькі хіміки Юстус Лібіх і Фридрих Велер відкрили, незалежно один від одного, надзвичайно загадкове явище. Один і той самий хімічний склад мають дві різні речовини у той самий момент. Те, що повертається чи повторюється, може урізноманітнюватись не тільки з плином часу. Диференціація здатна виникати у самий момент фіксації її потенційного носія. Фактично кожна фіксація (наприклад, фіксація Лібіхом і Велером хімічного складу AgCNO) уже несе диференційовані повторення чи повернення (AgONC у Лібіха і AgNCO у Велера), навіть без актуальної реплікації (як у випадку з етюдом Бейкона). Фізична реальність такими диференціаціями переповнена. Одну з них виявили Лібіх і Велер. Німецькі дослідники відкрили *ізомерію*, щоправда, сам термін придумав 1830 року шведський хімік Єнс Якоб Берцеліус. Ізомери мають однаковий хімічний склад, але атоми можуть по-різному структуруватися, розміщатися у просторі тощо. Попри ідентичність, ізомери суттєво відрізняються за властивостями.

Тримальний гвинт цього тексту — рекурсія. На мій погляд, термін *рекурсія* значно ширший за *повернення* чи *повторення*, більш міждисциплінарний. Наведені вище приклади демонструють, що концепти *повернення* (зокрема *вічне повернення того самого* [ewige Wiederkunft des Gleichen] згідно з Ніцше) чи *повторення* (наприклад, *répétition* «раннього» Дельоза) тільки філософській думці не належать. Це універсальні, фундаментальні характеристики фізичної реальності, продумані та описані наукою не менше, ніж філософією. Гадаю, філософія не має жодної переваги перед іншими дисциплінами (наукою, мистецтвом, літературою тощо) і навпаки². Філософія продукує ідеї або працює з уже наявними (звісно, цим не обмежується її функція), то, зважаючи на це, хіба важливе походження ідей? Англійський інженер і фізик Осборн Рейнольдс (1842–1912), вивчаючи у 1883 році течії води у трубі, відкрив *турбулентність*. Чи можемо ми ідею турбулентності використати (буквально, не метафорично) в історико-філософському дослідженні, попри її номінально не філософське походження? Чи допоможе вона зрозуміти, наприклад, ніцшеанський концепт *вічного повернення*?

² Тут я солідарний із позицією Мішеля Фуко: «Врешті-решт, чим філософія є сьогодні — я хочу сказати філософська діяльність — як не критичною роботою думки над самою собою? Чи не полягає вона в намаганні з'ясувати, як і наскільки було б можливо мислити інакше, замість того, щоб легітимувати вже здобуті нами знання? Щось сміховинне у філософському дискурсі з'являється тоді, коли він, іззовні, хоче нав'язати закон іншим дискурсам, сказати їм, де є їхня істина і як її знайти, або коли він силкується висвітлити їхні процеси через наївну позитивність; його право, навпаки, вистежувати те, що в його власній думці може бути змінено через вправу зі знанням, яке йому чуже» [Foucault, 1984: p. 14–15].

Термін *рекурсія* використовують здебільшого у математиці, програмуванні та фізиці. Найпростіший приклад рекурсії — розташовані одне проти одного дзеркала. Це нескінченна реплікація того самого у меншому масштабі. Наприклад, *ефект Дросте*, коли картина з'являється сама у собі, або *множина Мандельброта*, яка функціонує за тим самим принципом. Однак чим менший масштаб, тим більша динаміка переходу до наступної реплікативної моделі. О. Рейнольдс виявив, що зі збільшенням швидкості течії рідини в середовищі самовільно утворюються численні нелінійні хвилі (флуктуації), передбачити наступну реплікативну модель яких надзвичайно важко, а згодом стає й неможливо. Формально (математично, наприклад, у *теоремі рекурсії* [théorème de récurrence] Пуанкаре) рекурсія — це репродукція того самого, але на практиці *те саме* диференціюється, настільки, що логічний закон $A=A$ перестає функціонувати. Настільки, що змінюється саме поле реплікації. Френсис Бейкон, перебуваючи у Монте-Карло в 1940-х роках, програв усі гроші в казино. Купити полотно для нових картин не було за що. Це кардинально вплинуло на його подальшу творчість. Тепер він малює на *зворотному боці* вже використаних ним полотен і виявляє незвичний ефект: зворотний бік ліпше поглинає фарбу, і картина виглядає зовсім по-іншому. Так було створено, зокрема, етюди до портрета Інокентія Х Веласкеса. Годі було здогадатись у 1650 році, що Інокентій Х, будучи безперестанно репродуковуваний у картинах (спершу італійськими майстрами, сучасниками Веласкеса), зазнає флуктуацій триста років по тому в ігрових залах Монте-Карло.

У 1978 році американський дослідник Джо Крюгер публікує, на мій погляд, знакову статтю «Рекурсія Ніцше як космологічна гіпотеза» [Krueger, 1978]. Автор мав на меті демістифікувати ніцшеанський концепт *вічного повернення*. Згідно з Крюгером, упродовж останніх 80-ти років більшість коментаторів паплюжили або ігнорували (denigrated or disregarded) концепцію Ніцше про *вічну рекурсію* (завважмо, автор використовує саме словосполучення *eternal recurrence*, а не більш звичне *eternal return*). Дослідник перелічує чимало текстів, автори яких вбачали у *вічному поверненні*: певну містику (наприклад, Карл Ясперс³), нову релігію, заміну Бога (as a substitute for God) тощо. Після дослідження Крюгера дедалі частіше почали з'являтися тексти з акцентом на інтеграції *вічного повернення* у міждисциплінарне поле. Наприклад, «Ніцше і натуральна філософія Бошковича» [Stack, 1981], «Геометрія Римана і вічна рекурсія як космологічна гіпотеза: відповідь» [Stack, 1989], «Фрактальна геометрія Ніцшеанського світу» [Douglas, 1999], «Вічне повернення: Ніцше, Бланкі та космологія Великого вибуху» [Andina, 2001], «Ніцше натураліст? Або як стати відповідальною рослиною» [Lemm, 2016], «Натуралізм Ніцше: філософія і науки про життя у XIX столітті» [Emden, 2014], «Натуралізм Ніцше і біологія XIX століття» [Leiter, 2017] тощо.

³ Йдеться про його книгу «Ніцше. Вступ до розуміння його філософувань» [Jaspers, 1936].

Можна з певністю констатувати, що у дослідженнях останніх десятиліть концепт *вічного повернення* невпинно інтегрувався у міждисциплінарне поле. Але виникає питання: чи не спотворюють такі спроби автентичну думку Ніцше? Безумовно, Ніцшева теорія *вічного повернення* дечим схожа, наприклад, на концепцію *ентропії* Больцмана, геометрію Римана чи фрактали Мандельброта. Безперечно, це потрібно досліджувати. Але чи дає така схожість достатньо підстав уявляти *вічне повернення* згідно з Ніцше як, приміром, космологічну гіпотезу. Хімічний елемент карбон (вуглець) зустрічається у природі у вигляді зовсім різних за властивостями речовин (алотропні модифікації) — алмаз, графіт, деревне вугілля тощо. Певна річ, елемент карбон існує, але на практиці він негайно диференціюється. Настільки, що різниця між алмазом і графітом просто разюча. І коли дослідники формулюють ряди, наприклад, Ніцше і Больцман, Ніцше і Риман, Ніцше і Дарвін тощо, чи не сплутують вони алотропні модифікації з елементом? Чи не жертвують вони різницею заради схожості (уніфікації)?

Згідно з Анрі Бергсоном, головна помилка більшості натурфілософських концепцій (починаючи з Аристотеля) полягає в тому, що вегетативну (*végétative*), інстинктивну (*instinctive*) і розумну (*raisonnable*) гілки життя розглядали як три послідовні шаблі однієї й тієї самої тенденції, що розвивається. А натомість *«це три різні дивергентні напрямки однієї активності, які, зростаючи, розкололися»* [Bergson, 1959: p. 97]. Бергсонові йдеться про те, що різняться вони не за інтенсивністю чи ступенем, а за природою (*différence de nature*). Себто, з'явившись, життя поступово диференціюється. За Бергсоном, досліджувати *життя* потрібно через виявлення *різниць за природою*, а не через «різницю», що їх синтезує ум.

Вище було поставлено питання: чи допоможе ідея турбулентності зрозуміти ніцшеанський концепт *вічного повернення*? І так, і ні. Так, бо турбулентність стосується *повернення* (хімічний склад «спокійної» води і води флуктуаційної той самий, себто він *повертається* незалежно від варіацій фізичних показників). Ні, бо ідея турбулентності не проглядається у Ніцшевій теорії *вічного повернення*. Щоб переконатися в цьому, звернімося до трьох, на мій погляд, примітних епізодів твору, в якому концепція *вічного повернення* набуває остаточного вигляду — «Так казав Заратустра».

Епізод 1. Ріка. Заратустра говорить про себе самого як про річку, яка, *минаючи численні закрути*, повертається *назад до джерела* [Nietzsche, 2004: S. 161];

Епізод 2. «Die bunte Kuh» (ряба корова). Перед *поверненням* у свою звичну локацію Заратустра зупинився у місті «die bunte Kuh» [ibid., S. 178]. Всього два дні дороги, і Заратустра *знову* буде у своїй печері і зі своїми звірами. Душа його радіє, адже *повернення* так близько. *Повернувшись*, Заратустра, зі сльозами на очах, оспівує самотність: *«Ти, самотносте, батьківщина моя!»* [ibid., S. 161];

Епізод 3. Муха. *«Біжи, мій друже, до самотності своєї!»* [ibid., S. 48]. Де закінчується самотність, там починається базар. А де останній, там гул, там

дзижчання отруйних мух. Покусаного отруйними мухами Заратустру Ніцше рятуює, *повертаючи* до самотності.

Епізодів про *повернення* у книзі дуже багато. І більш велемовних, при-міром, про «*обертання колеса буття*» (ewig rollt das Rad des Seins), «*вічне самозведення того самого будинку буття*» (ewig baut sich das gleiche Haus des Seins), «*вічне повернення маленької людини*» (Der kleine Mensch kehrt ewig wieder) тощо. Тоді чому саме ріка, ряба корова і муха? Бо ріка у Ніцше тече *назад*⁴, навіть долаючи численні закрути, все одно *назад*. Місто «die bunte Kuh» відділяє Заратустру від *знову*. І саме «мухи», себто маленькі люди, примушують Заратустру *бігти* до цього *знову*. О. Рейнольдс сказав би, що за таких умов турбулентність не виникне. Турбулентність — це тільки вперед, це акумуляція енергії від кожної *нової* зустрічі на шляху потоку і її подальша невпинна дистрибуція. Формула «kommt zurück» унеможливило виникнення турбулентності ріки — її дельти, перетворює «die bunte Kuh» на буферну зону, а мух — на людей, від яких слід втікати.

Анігіляція потенціалу процесів. Саме тому Мартин Гайдегер у «Європейському нігілізмі» подає *вічне повернення* Ніцше як радикальну інтерпретацію «класичного нігілізму», який знищив будь-яку ціль *поза суцям і вище за суцє* (aßerhalb und oberhalb des Seienden) [Heidegger, 1967: S. 38]. Цю формулу Гайдегер редукує до *Бог помер* (Gott ist tot), *німц всього надприродного* (Ohnmacht alles Übersinnlichen), і *падіння попереднього порядку* (Zerfall der bisherigen Ordnung). Але не тільки це впливає з Ніцшевого *вічного повернення* . Цілком піддається фіксації також і епіредукція: *ріка* , «die bunte Kuh» і *муха* у Ніцше перетворюються на бутафорії, якими можна легко маніпулювати, головним чином зі знаком мінус — інгібувати реакції між ними і Заратустрою. «Колесо буття» у Ніцше обертається навколо Заратустри.

У «Ніцше і філософія» Дельоз пише, що Гайдегер у концепціях *вічного повернення* і *надлюдини* бачить детермінацію стосунку Буття до буття людини як відношення останнього до Буття [Deleuze, 1962: p. 211]. Така інтерпретація, на думку французького філософа, стосується більше мислення Гайдегера, ніж Ніцше. Можливо. Але наразі нас цікавить інше питання: наскільки близькою до думки Ніцше є інтерпретація *вічного повернення* , здійснена «раннім» Дельозом? Італійський дослідник філософії Ніцше Паоло Діоріо у своїй ґрунтовній статті «Ніцше і вічне повернення. Генеза й інтерпретація» ставить на самому початку питання: «Повернення того самого?» [D'Uorio, 2000: p. 362]. Згідно з Дельозом, пише Діоріо, *вічне повернення* не є *поверненням того самого* . У Ніцше, зазначає Дельоз, *вічне повернення* є думкою не про тотожне, а « *про абсолютно різне* » (pensée de l'absolument différent) [Deleuze, 1962: p. 52]. Така інтерпретація стосується більше мислення Дельоза, ніж Ніцше. У Діоріо ми знаходимо доведення цієї гіпотези. Аргументи прості та незаперечні: у

⁴ У «Так казав Заратустра» дуже часто повернення — це «kommt zurück» (дослівно, те, що *йде назад*).

текстах Ніцше ніде не зустрічається думка про *повернення різного*; Дельоз не посилається на жоден текст задля підтримки своєї інтерпретації. Ба більше, опозицію між *реактивними* й *активними силами*, яка постає підмурком Дельозової книги «Ніцше і філософія», німецький філософ ніде не формулював, пише Діоріо [D'Iorio, 2000: р. 365]. Наприкінці своєї статті італійський дослідник робить ще один важливий для нас висновок: Ніцшева концепція *вічного повернення* формувалась незалежно від фізичних теорій другої половини XIX століття, в яких, більшою чи меншою мірою, фігурували терміни «*повернення*» чи «*повторення*» (наприклад, в теоріях ентропії та теплової смерті всесвіту) і навпаки [ibid., р. 385].

Лібіх і Велер працювали з одним і тим самим хімічним складом — AgCNO , але з різними його модифікаціями — відповідно AgONC і AgNCO (*різницями за природою*, користуючись термінологією Бергсона). Ніцше і Больцман працювали також з одним і тим самим «хімічним складом» — *повернення*, або, іншими словами, *рекурсія*⁵. Яка *різниця за природою* в цьому разі? У Ніцше Заратустра *повертається* у свою печеру. У Больцмана відпочатковий стан певного середовища рано чи пізно *знову* виникне. За значенням тези тотожні. Але якщо у Ніцше Заратустра реалізує *повернення*, то у Больцмана воно є допустимим тільки в теорії. Адже час рекурсії настільки великий, що немає жодної можливості коли-небудь її спостерігати у масштабах всесвіту.

Згідно з Больцманом, всесвіт завжди прагне перейти від актуального до найбільш імовірного стану. Важливим внеском австрійського фізика в науку і, на мій погляд, у філософію, було те, що він зв'язав ентропію з імовірністю. Ентропія системи пропорційна ймовірності її стану. Себто, чим більша ймовірність, тим більша ентропія. Якщо всесвіт її не боїться, то людина цілком може. Дана формула пояснює поведінку Заратустри. Бутафоризація *ріки* чи *мух* зменшує ймовірність взаємодії, що, своєю чергою, гасить ентропію. Це й уможливує *повернення*. Певна річ, Заратустра має на нього право, як і кожна людина, але це зовсім не означає, що за таким принципом функціює і всесвіт. За Больцманом, якщо $A=B$, $B=C$, то $A=C$, — це вимога еволюції, в тому сенсі, що такий ланцюг міркувань є притаманним для біологічного виду, який ним оперує, але це не означає, що так відбувається у дійсності. У формулі $x = y$, де x — *повернення* Заратустри, а y — *обертання колеса буття*, Больцман знак дорівнює закреслює. То який знак, себто яку філософію пропонує Больцман? На його думку, порятунок від надокучливого $x = y$ філософія може знайти у теорії Дарвіна. Австрійський фізик трагічно помирає 1906 року. Вже рік по тому, у 1907-му виходить друком новаторська книга

⁵ На це вказують не тільки в історико-філософських дослідженнях, але й у науково-популярних. Наприклад, Едуардо Арайо Перес у книзі про Больцмана [Pérez, 2013] проводить паралель між «парадоксом рекурсивності», який став предметом полеміки між Больцманом і Ернестом Цермело, і *вічним поверненням* згідно з Ніцше.

«Творча еволюція» [Bergson, 1959], у якій Бергсон реалізує сподівання Больцмана — Дарвін надихає філософа.

У чому новизна Бергсона? Якщо у Ніцше $x = y$, а в Больцмана $x \neq y$, то у Бергсона залишається тільки x (*всесвіт, фізична реальність*), — іманентний *потік реального* (*flux du réel* [Bergson, 1959: p. 170]), який умовно можна зобразити так: $x \rightarrow x \rightarrow x \dots$ І, наприклад, на 859-му «кілометрі» «шосе» виникає життя, а згодом, приміром, на 907-му — свідомість людини. Себто, за Бергсоном, людина з її свідомістю є лишень одним із нескінченної кількості дивергентних сегментів невпинного *потіку реального*, сегментом випадковим, який не має жодної переваги перед іншими. «... Жива істота є, головним чином, перехідним пунктом...» (*un lieu de passage*) [ibid., p. 93]. Щоправда, свідомість людини завжди ставить такий статус під сумнів. Цю операцію свідомості можна пояснити так: «Життя, на загал, є рухливістю як такою, але окремі прояви життя приймають цю рухливість неохоче, через що постійно відстають від неї. Життя як таке рухається завжди вперед, але окремі його прояви воліють залишатись на місці. Еволюція, на загал, рухається, наскільки це можливо, по прямій лінії, але кожна спеціальна еволюція рухається по колу» [ibid., p. 92–93]. Ця *фіксація на собі*, на думку Бергсона, не дає можливості її носіям виявити їхню причетність до процесу «*грандіозного дихання життя*» (*grand souffle de la vie*) [ibid., p. 93]. Як зазначає П'єр Монтебелло у статті «Дельоз, Анти-феноменологія?», Бергсон прагне показати нам, що всесвіт є більш розмаїтим, ніж людина та її свідомість. Людина не є чимось унікальним у природі, не є її центром чи основою, не є способом її організації, а є одним із *випадків* природи [Montebello, 2011: p. 316].

Така стратегія мислення неабияк вплинула на молодого Дельоза. Приймаючи естафету від Бергсона, Дельоз критикуватиме впродовж майже усієї своєї творчості будь-які спроби конституювання світу згідно з принципами суб'єкта, а не самого світу. Цей принцип настільки був важливим для Дельоза, що у творі «Бергсонізм» він трансформується у чітке правило: «... боротися проти ілюзії, віднаходити істинні різниці за природою (*retrouver les vraies différences de nature*) або артикуляції реального» [Deleuze, 1966: p. 11]. На мій погляд, це правило Дельоз зміг сповна реалізувати у творах, написаних спільно з Гваттарі⁶, особливо в «Анти-Едипі» [Deleuze, Guattari, 1972] та в «Тисячі плато». А одну з головних ролей у цій реалізації відведено

⁶ «Магію» Гваттарі, яка дала потужний творчий імпульс Дельозові, останній описує так: «Моя зустріч з Феліксом Гваттарі змінила багато речей... Він не був філософом за освітою, але йому притаманне становлення-філософом (*un devenir-philosophe*), як і багато інших становлень. Це в ньому не вичерпувалося. ... Багато людей працювали разом ... Однак не існує правил, як і загальної формули. У своїх попередніх книгах я намагався описати такий спосіб мислення; але описувати ще не означає здійснювати таке мислення (навіть проголошувати “нехай живе множина” ще не означає це робити, необхідно реалізувати множину. Недостатньо говорити “жанри геть”, необхідно справді писати так, щоби “жанрів” більше не було). Так ось, з Феліксом, все це вможливилось ... » [Deleuze, Parnet, 1996: p. 23].

професорові Челенджерові. Цей герой романів Конан-Дойла у «Тисячі плато» пояснює: «Земля — щось Детериторизоване, Льодовикове, гігантська Молекула — тіло без органів. Це тіло без органів пронизано нестабільними матеріями без форми, потоками у всіх напрямках, вільними інтенсивностями або номадичними сингулярностями, безумними або перехідними частинками» [Deleuze, Guattari, 1980: p. 53–54]. Тут, як і в багатьох інших пасажах «Анти-Едипа» і «Тисячі плато», Дельоз і Гваттарі занурюються в саму гушину подій, їх цікавить первісна Земля з її реальними вулканічними потоками та нестабільними матеріями без форми. До «Анти-Едипа» Дельоз подібних «експедицій» не здійснював, хоча теоретично до цього був готовий. До «Анти-Едипа» Дельоз, з його іноді показовими реверансами на адресу історії філософії, нагадував іншого героя Конан-Дойла — вікторіанського джентльмена Шерлока Холмса. Останній, наприклад, був знавцем хімії й у вільний час здійснював експерименти — у своїй кімнаті, Дельоз також був палким поціновувачем хімії Землі і так само у вільний час здійснював експерименти — в «кабінеті історії філософії». Вирватися з цього кабінету йому допоміг Гваттарі. Відтепер Дельоз може досліджувати *різницю* не на полях творів Ніцше, а безпосередньо «занурюючись» у вулканічний кратер, у Бергсонове *грандіозне дихання життя*. Подібно до того, як професор Челенджер зі своїми супутниками у романі «Загублений світ» [Conan Doyle, 2004] вирушає в експедицію до Південної Америки, і на одному із неприступних скелястих плато виявляє «загублений світ», заселений динозаврами та іншими первісними істотами, Дельоз і Гваттарі вирушають у свою власну експедицію до *Детериторизованої Льодовикової Землі*, де виявляють тисячу плато, заселеними *вільними інтенсивностями та номадичними сингулярностями*.

Збудник (який можна назвати *різницею за природою*) «інфекції Челенджера» Дельозові передає Бергсон⁷, потім тривалий інкубаційний період (який умовно припадає на час написання творів «Ніцше і філософія», «Різниця і повторення» [Deleuze, 1968] та «Логіка сенсу» [Deleuze, 1969]) і нарешті фаза маніфестації⁸ — коли Гваттарі радикалізує мислення Дельоза, що виливається насамперед у два томи «Капіталізму та шизофренії». На наш погляд, якраз умова «інфікування» *різницею за природою* може пояснити Дельозову інтерпретацію *вічного повернення* Ніцше як *повернення різного*, по-іншому його мислення просто не функціює, навіть перебуваючи у латентній, інкубаційній фазі. У Дельоза ріка завжди прагнутиме дотекти до гирла, утворити *турбулентну рекурсію* — дельту з численними, *різними за природою*, рукавами. Читати Ніцше Дельоз може тільки як професор Челенджер біля дельти ріки.

⁷ Це засвідчують ранні твори Дельоза, присвячені філософії Бергсона: «Бергсон, 1859–1941» [Deleuze, 2002a] і «Концепція різниці у Бергсона» [Deleuze, 2002b].

⁸ В інфектології фаза маніфестації інфекції настає тоді, коли збудник спричинює розвиток клінічної симптоматики.

Але з іншого боку, у творі Мішеля Фуко «Слова і речі» є дуже цікавий підрозділ «Антропологічний сон» [Foucault, 1966: p. 351]. У ньому Фуко пише, що антропологія як аналітика людини почала відігравати ключову роль з того моменту⁹, як *уявлення* (représentation) втратило свою здатність самостійно і в єдиному русі детермінувати гру власних синтезів та аналізів [ibid.]. З огляду на це, емпіричним синтезам потрібен був новий підмурок, і ось він — «*повернулося людське царство*» (revenue d'un règne humain) [ibid., p. 352], — іронічно зазначає філософ. Першу спробу підкопати фундамент *царства* Фуко знаходить у філософії Ніцше, і саме в його концепції *вічного повернення*. «Якщо відкриття Повернення — це кінець філософії, то кінець людини — це повернення початку філософії» [ibid., p. 353]. Під «поверненням початку філософії» Фуко має на увазі те, що філософія його часу може мислити тільки у порожньому просторі, де вже немає людини. І що важливо, ця порожнеча не говорить про нестачу, вона не потребує заповнення. Навпаки, вона *розіскладковує простір* (le dépli d'un espace), чим створює умови для розгортання нового мислення. Беручи до уваги логіку Фуко, ми можемо зробити й такий висновок: Дельозова інтерпретація ніцшеанського *вічного повернення* як *повернення різного* зумовлена не тільки «інфікуванням» *різницею за природою*, але й тим, що сама філософія Ніцше підготувала ґрунт, доволі збагачений для проростання живих паростків *різниці*. Турбуленція можлива тільки за умови щільної злітованості з рекурсією і навпаки; один із численних рукавів турбулентної дельти ріки повторює монорічище її виток (мрія Заратустри досягнута природним шляхом); реальний папа Інокентій Х функціонує водночас і в режимі рекурсії на полотні Веласкеса, і в режимі турбуленції в етюдах Бейкона; турбулентність $AgONC$ і $AgNCO$ є водночас рекурсією хімічного складу — $AgCNO$.

Анонсований Фуко *новий спосіб мислення* фактично збігається з пертурбацією мисленнєвої стратегії Дельоза. Починаючи з «Анти-Едипа» пара *різниця і повторення* втрачає сполучник *і*, такий необхідний в однойменному творі. Тепер *різниця і повторення* функціують в єдиному режимі в *потоках реального*. Вони наче дві клешні омара: «... повсюдно на страті подвійні клешні, double binds¹⁰, повсюдно й у всіх напрямках омари, множина подвійних артикуляцій, які пронизують то вираження, то зміст» [Deleuze, Guattari, 1980: p. 61].

На *Детериторизованій Льодовиковій Землі* професора Челенджера з її невпинними потоками та матеріями без форми виникає один дуже важливий феномен: *стратифікація*. Саме на стадії *страти* (в «Анти-Едипі») її роль виконує *реєстрація процесу виробництва бажання*) атрофується кон'юнкція

⁹ Починаючи з Кантівського питання «Що таке людина?» (Was ist der Mensch?).

¹⁰ «Double binds» (подвійний зв'язок, подвійна зв'язка) — запропонована британо-американським науковцем Грегорі Бейтсоном психологічна концепція, що описує комунікативну ситуацію, де суб'єкт отримує взаємовиключні настанови або вказівки, які належать до різних рівнів комунікації.

між різницею і повторенням. Страта також замикає сингулярності в системах резонансу і надлишковості (*redondance*). Утворення надлишку (*surabondant*) можливе тільки в одному випадку: одночасне наповнення та обмеження резервуаром наповненого без, певна річ, гальмування чи переривання процесу наповнення у відповідь на це обмеження. Внаслідок цього, виникає невинна турбулентно-рекурсивна дистрибуція *переповненого*. Так, наприклад, функціонує ріка. Наповнення/обмеження і є тією *подвійною клешнею* омара. А за безперестанність наповнення відповідає сама Земля. Щоправда, і тут людина тасує карти на свій лад: може, наприклад, проголосити себе вінцем еволюції, що, своєю чергою, гальмує чи взагалі перериває процес *наповнення*. Звісно, під кутом зору людської свідомості, в цьому немає нічого злочинного. Втім, саме за це найбільше дістається *людському царству* від Бергсона, Дельоза, Гваттарі й Фуко. Однак це не означає, що ці автори відмовляються від суб'єктності. Вона залишається і відіграє важливу роль, тільки тепер не головну.

Етюди Бейкона про Інокентія Х зображують те, що передує реальному Інокентію Х, — долюдське, світовий процес, наповнення різного роду енергії, яка від *надлишку* вибухає у тілі папи. А ігрові випадки в Монте-Карло допомагають Бейконові міцніше фіксувати цю енергію — зворотний бік полотна ліпше поглинає фарбу. Але для фіксації світового процесу Бейконові не обійтися без особи Інокентія Х. Адже помпезні біла ряса з тонким мереживом, малинова атласна сутана, червона скуфія і, що важливо, статус номінальної непогрішності утворюють чи не найкраще *обмеження* для *наповнення і*, в результаті, дуже швидке і неминуче *переповнення*. Тому на полотнах Бейкона зображені майже завжди люди, втім від звичайного людського у них нічого не залишається. У Бейкона людина перетворюється на буферну зону, крізь яку протікають світові процеси. На перший погляд, такий статус людини не вселяє оптимізму. Але річ якраз у тому, що на першому погляді процес не зупиняється, існує множина поглядів, ракурсів, параметрів, інтенсивностей тощо. Якщо Ніцше перетворює мух на людей, чим анігілює, ні, не роль людей, а роль мух, то, наприклад, у німецького художника Макса Ернста, навпаки, муха постає повноцінним концептом, за розгортанням якого (політ мухи) пильно спостерігає людина. Картина, на якій це зображено, промовисто називається «Молода людина, заінтригована польотом неевклідової мухи». Саме цю диспозицію, в якій кут зору мухи нічим би не поступався кутові зору людини, а турбулентність у трубі — *вічному поверненню* згідно з Ніцше, і пропонує нам професор Челенджер своїми неймовірними експедиціями по реальному світу.

ДЖЕРЕЛА / REFERENCES

- Andina, T. (2001). Eterno Ritorno: Nietzsche, Blanqui e la cosmologia del Big Bang. In: *Rivista di estetica*, vol. 41, n.17, p. 3–36.
- Bergson, H. (1959). *L'évolution créatrice*. Paris: Les Presses universitaires de France, p. 372.

- Conan Doyle, A. (2004). *The Lost World*. New York: Modern Library, p. 288.
- Deleuze, G. (2002a). *Logique de la sensation*. Paris: Seuil, p. 163.
- Deleuze, G. (1969). *Logique du sens*. Paris: Minuit, p. 394.
- Deleuze, G. (1968). *Différence et répétition*. Paris: PUF, p. 409.
- Deleuze, G. (1962). *Nietzsche et la philosophie*. Paris: PUF, p. 232.
- Deleuze, G. (1966). *Le bergsonisme*. Paris: PUF, p. 120.
- Deleuze, G. (2002b). Bergson, 1859–1941. In: *L'île déserte. Textes et entretiens 1953–1974*. Paris: Minuit, p. 28–43.
- Deleuze, G. (2002c). La conception de la différence chez Bergson. In: *L'île déserte. Textes et entretiens 1953–1974*. Paris: Minuit, p. 43–73.
- Deleuze, G., Guattari, F. (1972). *Capitalisme et chizophrénie. Vol. 1: L'Anti-Oedipe*. Paris: Minuit, p. 494.
- Deleuze, G., Guattari, F. (1980). *Capitalisme et chizophrénie. Vol. 2: Mille plateaux*. Paris: Minuit, p. 645.
- Deleuze, G., Parnet, C. (1996). *Dialogues*. Paris: Champs, p. 185.
- D'Iorio, P. (2000). Nietzsche et l'éternel retour. Genèse et interprétation. In: *Nietzsche. Cahiers de l'Herne*. Paris: l'Herne, p. 361–389.
- Douglas, P. (1999). The Fractal Dynamics of a Nietzschean World. In: *Boston Studies in the Philosophy of Science*, vol. 204, p. 323–330.
- Emden, C. J. (2014). *Nietzsche's Naturalism: Philosophy and the Life Sciences in the Nineteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 254.
- Foucault, M. (1984). *Histoire de la sexualité. V. 2: L'Usage des plaisirs*. Paris: Gallimard, p. 350.
- Foucault, M. (1966). *Les mots et les choses; une archéologie des sciences humaines*. Paris: Gallimard, p. 400.
- Heidegger, M. (1967). *Der Europäische Nihilismus*. Pfullingen: Günther Neske.
- Jaspers, K. (1936). *Nietzsche. Einführung in das Verständnis seines Philosophierens*. Berlin: W. de Gruyter.
- Krueger, J. (1978). Nietzschean Recurrence as a Cosmological Hypothesis. In: *Baltimore Journal of the History of Philosophy*, vol. 16, iss. 4, p. 435–444.
- Klee, P. (1920). Schöpferische Konfession. In: *Tribüne der Kunst und der Zeit. Eine Schriftensammlung*, Bd. XIII, Hgg. v. Kasimir Edschmid. Berlin: Reiß.
- Montebello, P. (2011). Deleuze, Une Anti-Phénoménologie? In: *Chiasmi International*, 2011, vol. 13, p. 315–325.
- Leiter, B. (2017). Nietzsche's Naturalism and Nineteenth-Century Biology. In: *Journal of Nietzsche Studies*, vol. 48, iss. 1, p. 71–82.
- Lemm, V. (2016). Is Nietzsche a Naturalist? Or How to Become a Responsible Plant. In: *Journal of Nietzsche Studies*, vol. 47, iss. 1, p. 61–80.
- Nietzsche, F. (2004). *Also sprach Zarathustra*. Moscow: Institute of Philosophy, RAS.
- Pérez, E. (2013). *Boltzmann, la termodinámica y la entropía: el universo morirá de frío*. Barcelona: RBA, p. 159.
- Stack, G.J. (1981). Nietzsche and Boscovich's Natural Philosophy. In: *Pacific Philosophical Quarterly*, vol. 62, p. 69–87.
- Stack, G. J. (1989). Riemann's Geometry and Eternal Recurrence as Cosmological Hypothesis: A Reply. In: *International Studies in Philosophy*, vol. 21, p. 37–40.

Статтю одержано / Received 06.09.2017

Павло Бартусяк

ТУРБУЛЕНТНА РЕКУРСІЯ,
або («) Професор Челенджер читає Ніцше біля дельти ріки (»)

Стаття є спробою міждисциплінарного дослідження Дельозової інтерпретації Ніцшевої концепції вічного повернення крізь призму аналізу функціонування концептів *різниця і повторення* у різні періоди творчості Дельоза, а також Бергсонового концепту *різниця за природою*. Дельозове тлумачення ніцшеанського вічного повернення, з одного боку, містить значний евристичний потенціал, але з іншого — ін'єктує не властиву філософії Ніцше логіку. Показано, в якому сенсі концепція вічного повернення Ніцше вписується у наукові теорії другої половини ХІХ століття (теорії ізомерії, турбулентності, ентропії тощо) і водночас суттєво відрізняється від них за принципом перебігу процесу.

Ключові слова: турбуленція, рекурсія, вічне повернення, різниця і повторення, різниця за природою.

Pavlo Bartusyak

TURBULENT RECURSION, OR (") PROFESSOR CHALLENGER READS
NIETZSCHE NEAR THE RIVER DELTA(")

The paper is an attempt of interdisciplinary investigation of Deleuze's interpretation of Nietzsche's conception of eternal return in the light of analysis of functioning of the concepts *difference and repetition* in different periods of Deleuze's creative work, as well as Bergson's concept *difference in nature*. Deleuze's interpretation of Nietzschean eternal return, on the one hand, contains a significant heuristic potential, and, on the other hand, it injects logic which is not peculiar to Nietzsche's philosophy. It is shown in which sense Nietzsche's conception of eternal return conforms with scientific theories of the second half of the 19th century (theories of isomerism, turbulence, entropy, etc.) and simultaneously differs substantially from them by the principle of process proceeding.

Keywords: turbulence, recursion, eternal return, difference and repetition, difference in nature

Бартусяк, Павло — кандидат філософських наук, асистент кафедри філософії та педагогіки Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького. Сфера наукових інтересів — французька філософія другої половини ХХ століття, філософія науки.

Bartusyak, Pavlo — candidate of sciences in philosophy, assistant at the Department of philosophy and pedagogy of Stepan Gzhytskyi Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies. Academic interests: French Theory, Philosophy of Science.
